

SÖZ VARLIĞINI DEĞERLENDİRMEDE GÖZ ÖNÜNDE BULUNDURULMASI GEREKEN HUSUSLAR

Hamza ZÜLFİKAR

Yazımın başlığını önce “Söz Varlığını Değerlendirmede Uygulanması Gereken Stratejiler” biçiminde düşünmüştüm. Fransızca kökenli *strateji* kelimesini kullanmak istemedim. Ancak bu kelimeye Türkçe bir karşılık da bulamadım. *Strateji* aynı zamanda bir askerî terimdir. Bunun yerine Osmanlı Türkçesinde *sevkü'l-ceyş* kelimesi kullanılmıştır. Arapça kökenli kelimelerden oluşmuş ve Farsça tamlama kurallarına göre yapılmış bu terim artık kullanılmıyor. Tamlamada geçen *ceyş*, “asker, ordu” anlamındadır. Türkçenin kurallarına uygun bir karşılık bulmayı ihmal ettiğimizden boşluğu *strateji* gibi Batı kökenli kelimeler dolduruyor. Bunun gibi “ihtiyatta, yedekte bulundurulmuş, biriktirilmiş” anlamında *rezerv*, aynı kökten “ayırtma” anlamında *rezervasyon* gibi kelimeleri bilinçsizce dile doldurduktan sonra Türkçe karşılıklarını aramak işe yaramıyor. Burada *strateji* terimini *izlenecek yol* sözüyle ifade edebiliriz. *Tutum belirleme* de olabilir.

Dilde yaşanan durum üzerine gereken dikkati toplamak zorundayız. Önce toplumun her kesiminden, devlet kademelerinden; basın mensupları ve öğretim üyelerinden Türkçeye karşı bilinçli olmayı istemeliyiz. Üniversitede Zorunlu Türkçe dersini gereksiz bulup İngilizce birkaç kelime öğrenmeyi tavsiye edenler, biraz da ana diline ilgi duymalıdır.

Bir takım kavramları işleyemedik, anlatamadık. “Millî bir dil politikası izlemeliyiz” derken *millî dil* teriminin özelliğinin ne olduğu açıklanmalıdır. Bu, millî veya ulusal dil içinde hiç yabancı kelime olmayan bir dil demek değildir. Her dilde olduğu gibi Türkçede de belli bir ölçüde yabancı kelime ve terim bulunması kaçınılmazdır. Bize gelince millî dille ilgili sorun; aşırı bir biçimde yabancı kelime barındırmada, Türkçesi varken yabancıasının öne çıkmadadır. Ülkemizde Batı kökenli kelime ve terimlere aşırı bir ilgi var. İşin

garip tarafı yabancı kelimelere bulunmuş Türkçe karşılıklar da dikkate alınmıyor; *bencil*'i değil *egoist*'i tercih ediyor. Öte yandan Türkçesini, yabancısını bir arada kullananlar var. Yazar, paragraf başlığında *kuşak* hemen altındaki açıklama cümlesinde *jenerasyon* sözüne yer veriyor (*Milliyet*, 5 Haziran 2017, 4. s.). Bir takım elbise diktirmek için çarşıya çıktığımızda *mevsimlik kumaşlara* bakardık. *Mevsim*, *sezon* oldu. Şimdi *sezonluk kumaş* da deniyor. Spor muhabiri, “Bize şampiyonluk kazandıracak futbolcular lazım, bir sezon daha kaybedemeyiz” diyor. Ona *mevsimlik işçi* örneğini göstersek de boşuna! Ona göre *sezonluk futbolcu* sıfat tamlamasında iki kelime birbirine daha çok uygun düşüyor.

Başlıktaki yazının konusuna gelince amacım; söz varlığını değerlendirmek, önerilmiş Türkçe kelimelerdeki uygunluğu belirlemek, bulunan Türkçe karşılıklardaki isabetsizlikleri dile getirmek, yabancı kelimeler karşısında ortak tutumumuzun ne olduğunu veya olacağını araştırmak ve bazı önerilerde bulunmaktır. Bu çalışma biraz da söz varlığıyla ilgili devlet adamlarının, bilim adamlarının, uzmanların, köşe yazarlarının yaptıkları konuşmalara, yazdıkları yazılarına dayanmaktadır.

“2017 Türk Dili Yılı” dolayısıyla burada ele almaya çalıştığım konular öne çıkmıştır. “2017 Türk Dili Yılı” ile ilgili olarak Başbakanlıkça aşağıdaki genelge yayımlanmış ve söz konusu genelge, 17 Mayıs 2017 tarihinde, *Resmî Gazete*'nin 30069 sayılı nüshasında yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.

2017/9 numaralı Genelge'de “*Son yıllarda özellikle basın, yayın ve teknoloji yoluyla Türkçeye girmekte olan yabancı kelimelerin yanında Türkçe kelimelerin imlasına bile sirayet eden yabancılaştırma tehdidi endişe verici boyutlara ulaşmıştır.*” denilmektedir.

Genelge'de ilgili devlet kurumları, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları, basın görevli kılınmış ve “*Dilimizin doğru ve yerinde kullanımı konusunda gerekli dikkat ve özeni gösterecek olup yapılacak çalışmalara etkin bir şekilde katılacaklardır.*” buyruğu yer almıştır.

Bu buyruğun bir benzerini Mustafa Kemal Atatürk'ün Türkiye Büyük Millet Meclisinin Dördüncü Dönem İkinci Toplanma Yılı'nı açarken yaptığı konuşmasında buluyoruz (1 Kasım 1932). Konuyla ilgili cümlesi şöyle:

“*Türk dilinin kendi benliğine, aslındaki güzellik ve zenginliğine kavuşması için bütün devlet teşkilatımızın dikkatli, alakalı olmasını isteriz.*” (Zeynep Korkmaz, *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*, TDK Ankara 1992, 208. s.)

Genelgede belirtilen hususlar üzerinde doğal olarak Türk Dil Kurumunca birtakım çalışmalar yapılacak ve bazı etkinlikler planlanacaktır. Bunun yanında konuyla doğrudan ilgili olan meslektaşların düşüncelerine ve önerilerine de ihtiyaç var. Eski kısır çekişmelere girmeden sorunları bilimin ışığında değerlendirmemiz için bir fırsat doğmuştur. Bunu iyi değerlendirip ona göre çalışmalıyız. Genelge doğrultusunda konuyu canlı tutmaya özellikle bilgilendirmeye ihtiyaç var. Bu arada buyrukta yer alan devlet kurumlarının, yerel yönetimlerin, sivil toplum kuruluşlarının ve basının ne gibi etkinlikler yapacağı, nasıl bir tutum sergileyeceklerini izlemeye çalışacağız.

Türkçe kelimeleri kullanıma getirme, Türkçe köklerden ve eklerden kelimeler, terimler türetme işinin başladığı 1930'lu yıllardan bu yana aradan yaklaşık 60-70 yıl geçti. Şüphesiz birtakım olumlu sonuçlar alındı. Dilde Türkçe kelime oranı yükseldi. Ancak bu çalışmalar boyunca pek çok tartışma yapıldı, sert eleştiriler yayımlandı.¹ Konu siyaset ortamına çekildi. Yıllar içinde önerilmiş kelime ve terimlerden biri vaktiyle çok tartışılan *boyut* idi. Arapça “uzaklık” anlamında *bu'ud* ile ilişkilendirildi. *Boyut* kelimesini şimdi yayımlanan Genelgede de görüyoruz. Bunun gibi *amaç*, *ortam*, *toplum* da çok tartışıldı. Tartışmalara en çok konu olan bu tür kelimeler bile yazı dilinde, resmî dilde yer etti. *Dil ve Edebiyat* dergisinin 96. sayısında eleştiri konusu yapılan örnekler arasında *boyut* da var (Aralık 2016). Burada verilen örneklerden *yanıt* ise Eski Türkçede Türkiye Türkçesine alınan bir kelimedir. Cumhuriyet Dönemi'nde *yanıt*'tan *yanıtlamak* fiili türetilmiştir. Şimdi kınanacak konu, *soy kırımı* kelimesini kabul etmeyip yazılarında *jenosit* kelimesine yer verenlerin tutumu olmalıdır.

Sağduyu ile meseleye teşhis koyma pek gerçekleşmiyor. Vaktiyle türetilmiş kelimeleri kullanmama doğrultusunda eğilimi olanlar, şimdi yazılarında *aza* yerine *üye*; *vasat* yerine *ortam*; *rey* yerine *oy* kullanıyorlar. Öte yandan yazılarında *takdir* gibi kelimeleri kullananlar bugün kınanmıyor. *Takdir edersiniz ki...* gibi bir kullanımı *Beğenirsiniz ki...* biçiminde ifade etmeye kendimizi zorlamıyoruz.

Türkçenin kaderi özellikle 1970'li yıllar boyunca gergin bir ortamda çizildi. “Sürekli devrim” sloganıyla dildeki Doğu kökenli kelimelere bilinçsizce yüklenildi. Gerginlik 1980'li yıllarda nispeten duruldu. Yeni dönemde dili kendi akışına bırakmak düşüncesi öne çıktı. Kabul etmek gerekir ki bu akış sırasında Batı kökenli kelimeler dilde daha çok yer etti. Bu hareketin bilerek başlatıldığını söyleyebiliriz.

1 Yaşayan Türkçemiz I, II, III, Tercüman gazetesi yayını, İstanbul 1980.

Alanla ilgili bir kişi olarak 1980 öncesi ve 1980 sonrası yapılan tartışmalara tanık oldum. Kurallara uygun yapılan türetmelerle Türkçenin kazançlı çıktığı inkâr edilemez. *Müteradif* karşılığı *eş anlamlı* kazanç hanesine katılan örneklerden biridir. Bu kez yazım sorunu çıktı. *Eş anlamlı* yazımında ısrar edenler oldu. Nispeten Batı kökenli kelimelerin Türkçelerini kullanmaya çabalayan bilinçli insanlar devreye girdi. Dilciler arasında *frekans* yerine *sıklık* veya *kullanım sıklığı* daha çok kullanılır oldu. *Tebliğ* sözünü artık eskisi kadar fazla duymuyoruz. *Bildiri* sözü benimsendi. Ancak üniversiteleri yöneten bazı bilim adamları *kampüs* yerine *yerleşke*'yi bir türlü kabullenemediler.

Ele alınacak konular çeşitlidir. Bizde Batı dillerinden gelen kelimelerin yazımı nedense hep örnek alınır. *Koordinasyon* için önerilmiş *eş güdüm* kelimesi, *Türkçe Sözlük*'te ayrı yazılırken İngilizcesini örnek alanlar *eşgüdüm* biçiminde bitişik yazarlar. *İnternational* karşılığı *uluslararası* kelimesinde de bu durumu görüyoruz. *Uluslararası* yazımında bitişik *international* yazımı etkili olmuştur. Vaktiyle kelime başında yer alan *inter* parçası, *arsı* (<arası) ile karşılanarak *arsulusal* kelimesi önerilmiş. Önce *beynelmîlel*, sonra *milletler arası* ardından *arsulusal* en sonunda bitişik *uluslararası*. Batı dillerinin yazım kuralları Türkçenin yazım kurallarını etkilememeli.

Türk Dil Kurumu her zaman işin merkezinde yer almıştır. Kurumda görevli olan öğretim üyeleri, yazarlar, uzmanlar, gelişmelere yön vermişlerdir. Türkçe kelime ve terim türetme çalışmaları Türk Dil Kurumu çatısı altında yapılmıştır. Bunların arasında isabetli bulunup dile mal olan kelimeler ve terimler yanında benimsenmeyenler de olmuştur. Aynı çalışmalar 1990'lı yıllarda yapılmıştır.² 1990'lı yıllarda türetilenler daha çok Batı kökenli kelimelerin karşılıklarıdır. Bunlardan *ekstre* karşılığı *hesap özeti* bankacılıkta kabul gördü. Bilgisayarda *bold* ve *italik* terimlerinin *koyu* ve *eğik* kelimeleriyle karşılanması benimsendi. Üyesi olduğum çalışma gruplarında, özellikle türetmelerin Türk dilinin ses ve yapı özelliklerine uygun olması öngörülmüştür. Önceki tartışmalardan da ders alınarak bulunacak Türkçe karşılıkların anlamlarca ve yapıca isabetli olması esas alınmıştır.

Burada bir gerçeği dile getirmeden geçemem. Başta basın olmak üzere Türk Dil Kurumunca önerilmiş kelime ve terimlere bilim ve sanat çevrelerinde yeterince ilgi duyulmadı. Bu tutum daha önceki yıllarda da vardı.

2 *Yabancı Kelimelere Karşılıklar I*, TDK, Ankara 1995.
Yabancı kelimelere Karşılıklar II, TDK Ankara 1998.
Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu, TDK Ankara 2008.

Bu değerlendirmeden sonra Genelgede belirtilen hususlar doğrultusunda Türkçenin söz varlığı hakkında bazı tespitler yapmaya ve izlenecek yolları belirlemeye çalışalım.

Yabancı kökenli kelimeler ve Türkçe karşılıkları

Türkçenin söz varlığı üzerinde düşünürken her kelimenin zaman içinde anlam değişmelerine ve kullanım yerlerine bağlı bir hikâyesi olduğunu unutmamalıyız. Örnek olarak **atıf** (*Arp.* < *atf*) geldiği dildeki anlamlarından farklı olarak Türkçede “kitaplarda, makalelerde kullanıcıyı ilgisi dolayısıyla bir bilgiye, bir konuya gönderme” anlamı kazanmış. Türkçeleştirme çalışmalarında *atıf* yerine *gönderme* önerildi. *Gönderme* bu anlamda *atıf* kelimesinden daha çok kullanıldı. Sözlükçülükte de *gönderme* terimi yaygın. Ancak bilimsel çalışmalarda “En çok atıf alan öğretim üyesi” cümlesinde olduğu gibi *atıf* kullanımını sürdürüyor. Bu gelişmede kişilerin tutumunun rolü olduğu söylenebilir. Bununla birlikte görünen o ki bu gerçeğin önü alınamayacak; kullanım yerlerine göre Türkçesi, yabancıyı birlikte yaşayacak. Sağlık bilimleri terimleri üzerinde yapılan çalışmalarda *gıda* yerine *besin* önermiştim. Alanın öğretim üyeleri *gıda zehirlenmesi* terimini tercih ettiler. Biri diğerinin karşılığı olsa bile aradaki anlam inceliği her iki kelimenin birlikte yaşayacağını gösteriyor.

Nefes için *soluk* önerilmişti. Bu kökten *solumak* fiilimiz de var. Ancak *nefes* yaygınlığını korudu, *soluk* kullanımı ise sınırlı kaldı. Bu bakımdan Türkçe ve yabancı kelime değerlendirmesi üzerine hüküm verirken bu hususları göz önünde bulundurmalıyız. Karşılıklar kılavuzu veya sözlük yazarlar için asıl dikkat etmeleri gereken şey, yabancı kökenli kelimelerin Türkçede kazandığı anlamlardır.

Türkçeleştirme çalışmalarında Osmanlı Türkçesinden kalan kelime ve terimlerin önemli bir bölümünde *masuniyet*, *dokunulmazlık* örneğinde olduğu gibi Türkçe sözler öne çıktı. Bu tür sözlerin genellikle terimler olduğu görülmektedir.

Enteresan karşılığı önerilmiş olan *ilginç* sözünü yapısı kurallara uymuyor diyerek kullanmamaya, onun yerine *ilgi çekici* sözünü tercih etmeye çalıştık. *Enteresan* varlığını sürdürdü. *Enteresanuma gitti* gibi kötü kullanımlarla karşılaştık. *Vasıta* için *araç* uygun bir karşılık olarak dilde epeyce yer etmişti, şimdi *kullanılan araçlar* yerine *kullanılan enstrümanlar* dile girdi. *Yekûn* karşılığı *toplam* dilde belli bir kullanım sıklığına kavuştu. Batı kökenli *totalé* gelince aynı başarı elde edilemedi. *Toplam* olarak biçiminde bir zarf

kullanımında *total olarak* daha sık kullanılmaya başlandı. Vakit buldukça çeşitli gazetelerden bu tür örnekleri çıkarıp sergilemek istiyorum. Eğilimin heves İngilizce kelimelerdir. *Dibe vurdu* varken *down oldu* ne garip söz!

Yabancı ad ve sıfatları birlikte düşünme

Yukarıda *strateji* kelimesi üzerinde durdum, bunun sıfatı olan *stratejik* kelimesini de birlikte düşünmek gerekir. Yabancı kökenli bir adı ve sıfatı kullanırken veya bunlara bir karşılık önerilirken onun dil bilgisindeki yerini de bilmek icap ediyor. *Kaos* ad, *kaotik* sıfat. *Kaotik durum* örneği bir sıfat tamlamasıdır. Aynı şekilde Türkçesini *karmaşık durum* olarak kullarken de bu özelliği göz önünde bulundururuz. Türk Dil Kurumunca *kaos* için *Yabancı Sözlere Karşılıklar Kılavuzu*'nda *karmaşa* kelimesi karşılık olarak gösterilmiş. Aynı yayında sıfatı *kaotik* ise bulunmamaktadır.

Yabancı kelimenin ad ve sıfat biçimlerinin birlikte düşünülmesi gerektiği ile ilgili bir başka örnek Fransızca *periyot*, *periyodik* kelimeleridir. Yazı dilinde *periyot*, *süreç* kelimesiyle karşılandı. *Periyodik* sıfatının karşılığı ise *sürelî*'dir. Demek ki *sürelî* sıfatını ve onun *periyodik* karşılığını bir adın başında kullanmalıyız. Edebiyat uzmanı ise şöyle bir cümle kullanmış:

Farklı periyodiklerde yayımlanmış olan şiirleri...

Sıfat, ad gibi kullanılmış ve üzerine ada gelmesi gereken ekler getirmiş. Bu cümleye *süreçlerde*, *periyotlarda* veya daha isabetli olarak *dönemlerde* uygun düşerdi.

Bir zamanlar *mağlup olmak* yerine *yenik düşmek* kullanılması istendi ve bu öneri büyük ölçüde benimsendi. Ancak kelimenin öteki türevleri dikkate alınmadı; *mağlup* sıfatı, *mağlubiyet* adı birlikte ele alınmalıydı.

Osmanlıca terimleri ve kelimeleri kullanmaya özenme

Osmanlı Türkçesinden kalan kelime ve terimlere özenirken Türkçe karşılıklarını göz ardı etmek kabul edilecek bir durum değildir. "1930'lu yıllardan bu yana imal edilip duran uydurma kelimeler" biçimindeki sarf edilen cümlede hiç olmazsa *imal etmek* yerine *türetilmiş* denseydi! Cümlede *mefhum* tercih ediliyorsa bunun *kavram* veya *konsept* karşılıklarını da hatırlamak gerekiyor. Osmanlı Türkçesi uzmanlık isteyen bir araştırma alanıdır. Eski edebî eserlerin Türkiye Türkçesine yapılmış aktarmalarda yığınla tutarsızlık var. Bu işte hem Türkçeye hem de Osmanlı Türkçesine vâkıf olmak gerekir. *Asr-ı saadet*'in bir dinî terim olarak kullanılmasında bir sakınca yoktur. Ancak *son asrımızda* yerine *son yüzyılımızda* tercih edilmelidir. Bu arada *Türkçe Sözlük*'te *asrısaaadet*, *saadetasrı* maddesine gönderilmiş ancak her iki

maddede de tanım verilmemiştir. Dile *sene-i devriye* geldiğinde *yıl dönümü* de hatırlanmalıdır. *Yıl* yerine *sene* sözünde ısrar edilmemeli.

Siyak u sibak bir edebiyat terimidir, “sözün gelişi, sözün anlatım bütünlüğü” demek. Kullanımı azalmış olan bu terim, daha çok *siyak u sibak açısından* veya *siyak u sibak bakımından* biçiminde kullanılır. Kelime; terim sayılıp *Türkçe Sözlük*e alınmamış, buna bir karşılık da önerilmemiştir. Tahirül Mavlevî, *Edebiyat Lügati* adlı eserinde bu terimi sayfaları arasına almamış. Günümüzde Hüseyin Besli, *Akşam* gazetesindeki köşesinde terimi şöyle kullanmış (1 Haziran 2017) (sözlüklerde *siyak u sibak* karşılığı bir söz bulamadığı için yazar, yazısında buna yer vermiş olabilir):

“Oysa Sayın Cumhurbaşkanı'nın konuşmasının *siyakına* ve *sibakına* baktığımızda dışarıdan çok içerden başlayan / gelişen bir yorgunluktan bahsettiğini görmemiz mümkün.”

Bu cümlede doğru kullanılmış olan *dışarıdan* sözü yanında *içerden* sözü *içeriden* olmalıydı. Yeri gelmişken yukarıda kullanılan *sayın* sözünün cümledeki yerine de değinelim. *Sayın Türk Dil Kurumu Başkanı Prof. Dr. Mustafa Kaçalın* yerine *Türk Dil Kurumu Başkanı Sayın Prof. Dr. Mustafa Kaçalın* denilmesi gerekir. Makam, kelimesine *sayın* sözü getirilmemeli.

“2017 Türk Dili yılı” dolayısıyla dildeki durumu birkaç madde içinde kısaca özetlemeye çalıştım. Türkçe üzerinde yapılacak tasarruflarda, düzenlemelerde nasıl bir yol (strateji) izleneceğini düşünmemiz ve bazı esaslar belirlememiz gerekmektedir. Konuyla ilgili daha pek çok alt başlık yapıp sorunlar ve izlenmesi gereken yollar üzerinde durulabilir. Bir dergi yazısı çerçevesinde yaptığımız bu kısa tespitler; Türkçenin geleceğini aydınlatmaya, işleliğini devam ettirmeye dönük açıklamalardır.